

Az édesanyától a kultúrharciig Mindszenty (Pehm) József és a Magyar Kultúra

Klestenitz Tibor

Mindszenty (Pehm) József az 1910-es évek második felétől, tehát már fiatal klerikusként jól dokumentálhatóan élénk érdeklődést tanúsított a jezsuita Bangha Béla által irányított katolikus sajtómozgalom tevékenysége iránt.¹ A zalaegerszegi állami gimnázium hittanáraként az általa vezetett kongregáció tagjait az „újkori pogányság” terjesztésével vádolt liberális sajtóval szembeni fellépésre biztatta, 1918-ban részt vett a Bangha által alapított és vezetett Központi Sajtóvállalat részvényjegyzési kampányában, később pedig a vármegye konzervatív lapjának, a *Zalamegyei Újságnak* a felelős szerkesztőjeként maga is aktív és helyi szinten befolyásos lapkészítővé vált. Pehm és Bangha között nemcsak a versenyképes katolikus hírlapok megteremtésének vágya és a „rossz sajtó” ellen intézett heves támadások jelentették a közös vonásokat, hanem politikai nézeteik is, hiszen elkötelezett legitimistaként mindketten a katolicizmus történelmi támaszának tartott Habsburg-dinasztia magyarországi uralmának helyreállítását kívánták.² Ennek fényében tulajdonképpen meglepő, hogy Bangha folyóiratában, a *Magyar Kultúrában* Pehm József neve – szerzőként vagy recenzált könyv írójaként – mindössze öt alkalommal fordul elő.³ Jelen tanulmány célja, hogy bemutassa ezeket az írásokat, valamint a kontextust, amelyben megszülettek.

Pehm első írói próbálkozását *Az édesanya a vallás, társadalmi kérdés és költészet tükrében* című, lírai hangvételű, a Szent István Társulat kiadásában megjelent kötete jelentette, amely világirodalmi és művészettörténeti utalások segítségével járta körül az anyaság kérdését.⁴ A munka közönségsikerét bizonyítja, hogy egy év alatt két kiadást is megélt, ugyanakkor az országos katolikus sajtóban mindössze két fontosabb orgánus hozott róla recenziót: a *Katholikus*

¹ KLESTENITZ TIBOR: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932*. Budapest, 2013.; UÓ: *Pajzs és kard*. Bangha Béla élete és eszmeisége. Budapest, 2020.

² Minderről részletesen: KLESTENITZ TIBOR: *Mindszenty József, a katolikus sajtó harcosa*. In: *Vasi Szemle*, 2015. 5. sz. 287–292.

³ A tanulmányban elemzett cikkeken kívül a folyóirat 1940-ben néhány sornyi terjedelemben megemlékezett *Az édesanya* harmadik kiadásának megjelenéséről is, ez azonban inkább rövidhír volt, nem pedig érdemi reflexió. Könyvek. PEHM JÓZSEF: *Az édesanya*. In: *Magyar Kultúra*, 1940. 15. sz. 203.

⁴ BALOGH MARGIT: *Mindszenty József 1892–1975*. I. Budapest, 2015. 44.

Nevelés,⁵ valamint a *Magyar Kultúra*. Az utóbbiban közölt bírálat ugyan finoman célzott arra, hogy a szerző témaválasztásával már eleve „hálás célt követ, hiszen édesanyjára mindenki szíves szeretettel gondol”, a kivitelezés minőségéről viszont a lehető legjobb véleménynyel volt. A recenzens szerint ugyanis a szerző azzal, hogy bemutatta az anyai szeretet legragyogóbb történelmi és irodalmi példáit Szent Mónikától Zrínyi Ilonáig, sikeresen bizonyította alaptételét, miszerint „igazi méltóságára az édesanyát a kereszténység szelleme emelte”. Véleménye szerint Pehm levonta a megfelelő következtetéseket abból a felismeréséből, hogy a modern társadalom egyre inkább meg akarja fosztani az édesanyákat Istentől kapott méltóságuktól, és könyvével tulajdonképpen ennek a megakadályozására törekedett, arra kérve a magyar anyákat, hogy „hallgassák meg az evangéliumból intő Isten szavát és legyenek jó anyák, neveljenek jó gyermekeket, amilyeneket a háború sújtott, szegény haza olyan nagy reménnyel vár”.⁶ A *Magyar Kultúra* szerzője Pehm művét tehát elsősorban a világháború által kiváltott társadalmi, erkölcsi válság összefüggéseiben vizsgálta, és úgy találta, hogy ez a könyv a maga módján sikeresen hozzájárulhat az összetett problémahalmaz által sújtott hátorszáiban egyre gyorsabban zajló dezintegrációs folyamatok visszafordításához, az egyház által folytatott „lélekmentő” erőfeszítések sikeréhez. Pehm kötete ezzel jól illeszkedett Bangha korabeli törekvéseihez, aki a katolicizmus társadalmi jelenlétének fokozásával igyekezett erősíteni egyháza helyzetét.⁷

Az 1920-as évek közepére a katolikusok és a protestánsok viszonya különösen feszültté vált Magyarországon.⁸ Bangha nagy lelkesedéssel vetette bele magát a sajtópolémiákba: a *Magyar Kultúrában* például arról írt, hogy „Magyarországon ma lappangó vallásháború van”, hiszen a keresztény kurzus valójában kálvinista jellegű, az ország sorsát irányító politikusok pedig csak a reformátusokat találják alkalmasnak a vezető állások betöltésére.⁹ Arra figyelmeztette olvasóit, nem szabad elfogadniuk, hogy a „ma is jórészt zsidó sajtó” mellett „a protestantizált vagy paganizált közvélemény szabja meg”, hogyan

⁵ Irodalmi szemle – Vegyesek. In: *Katholikus Nevelés*, 1917. 3. sz. 106–107.

⁶ SZÉKELY ZOLTÁN: Pehm József: Az édesanya a vallás, társadalmi kérdés és költészet tükrében. In: *Magyar Kultúra*, 1917. 3. sz. 135.

⁷ KLESTENITZ, 2020. 146–192. Az első világháború által kiváltott társadalmi válsághelyzet korabeli katolikus megítéléséről átfogóan lásd: MIHÁLYFI ÁKOS: *Lélekmentés a nagy világégés után*. Budapest, 1920.

⁸ GICZI ZSOLT: *A katolikus–protestáns egyházi kapcsolatok fő vonásai a Horthy-korszak Magyarországon*. PhD-értekezés. Budapest, 2009. 6.

⁹ BANGHA BÉLA: *A Magyarság és a katolikusok*. *Magyar Kultúra*, 1928. 19. sz. 279–280.

gondolkozzanak a közéleti kérdésekről.¹⁰ A *Magyar Kultúra* szerepéről pedig a jezsuita rendfőnöknék írt jelentésében úgy vélekedett, hogy az „a katolikus ellenállás élharcosa” a protestánsok „újabbán nagyon erőszakos és tapintatlan nyomulásával szemben”.¹¹

A közéleti küzdelmekben egyes szimbolikus kérdések, így például a történelmi múlt értelmezése is fontos szerepet kaptak, a katolikus véleményformálók pedig a hagyományosan népszerű protestáns–függetlenségi történelemszemlélet ellen is igyekeztek fellépni. Ennek előretörését jelezte számukra 1927-ben március 15-e hivatalos ünneppé nyilvánítása, az Országház tér átkeresztelése és a Kossuth-szobor felállítása. A *Magyar Kultúra* köre ezeket a jelenségeket különösen veszélyesnek tartotta. Bangha a folyóiratban Széchenyi György gróftól közölt publicisztikát, amely tiltakozott a Habsburgok 1849-es trónfosztását keresztülvivő Kossuth Lajos emlékének törvényben történő megörökítése miatt, és azt lényegében a legitimisták elleni politikai akcióként értelmezte.¹²

Az emlékezetpolitika terén további csatározásokra adott alkalmat egy érzékeny történelmi esemény jubileuma: 1926 februárjában ünnepelték a kétszázötvenedik évfordulóját annak, hogy Michiel de Ruyter holland admirális Nápolyban kiszabadította a gályarabságra ítélt magyar protestáns prédikátorokat.¹³ A magyar református és evangélikus közösségek természetesen nagy erőfeszítéseket tettek a jubileum méltó megülésére, ami a felekezeti viták következtében közéleti jelentőséggel is bírt. A *Protestáns Szemle* egyik szerzőjének találó megfogalmazása szerint: „a gályarabok történetének egyszerű előadása önmagában is kész polémia, minden arra irányuló jó szándék mellett is, hogy csupán kegyelet- és erőforrásként mutassuk be”.¹⁴

A gályarabok történelmi szerepének értelmezéséről szóló vitába Pehm József – ekkor már zalaegerszegi apátplébános – is bekapcsolódott a *Magyar Kultúrában* közzétett cikkével. Írása két alapvető célt szolgált: egyrészt arról kívánta meggyőzni olvasóit, hogy a 17. századi protestáns prédikátorok elítélése valójában nem jelentett valásüldözést, az eseményekért pedig a katolikus egyházat nem terhelte felelősség. „Jelentős körülmény az is, hogy az abszolutizmussal kormányzó Bécs és nem a magyar katolicizmus járt el a megidézettekkel szemben” – írta, és Lipót császár szavait idézte, aki a prédikátorok érdekében közbenjáró külföldi hatalmaknak azt válaszolta, hogy az

¹⁰ Katolikus szenvedőlegesség. *Magyar Kultúra*, 1931/19. 270–271.

¹¹ Jézus Társasága Magyarországi Rendtartomány Levéltára, Bangha Béla jelentése Włodzimierz Ledóchowski rendfőnöknék, 1928. október 10.

¹² SZÉCHENYI GYÖRGY: A negyvennyolcas lelkesedés és Kossuth Lajos a magyar törvénytárban. In: *Magyar Kultúra*, 1927. 22. sz. 1001.

¹³ A gályarabok. In: *Protestáns Szemle*, 1927. 4. sz. 237.

¹⁴ Kritikai szemle. In: *Protestáns Szemle*, 1927. 8. sz. 543.

illetőket „nem protestáns vallásukért, hanem mint lázadókat és felségsértőket ítélték el”. Pehm egyes elismert történetírókra, így Acsádi Ignácra hivatkozva hangsúlyozta, hogy „az üldözést az abszolutizmus csinálta Bécsből, de ódiúmat a magyar főpapságra hárította. Nem lehet tehát mint vallásüldözésről beszélni a gályarabságról.” A cikk második fő állítása az volt, hogy a 17. században a magyar katolikusoknak vallásuk miatt számos kegyetlenkedést kellett elviselniük a kurucok részéről, amiről viszont a 20. századi protestánsok nem akarnak megemlékezni. „Csak Thököly Imre idejében – a megkínzottakról nem is szólva – 30 vértanú papunk, szerzetesünk van. Világi katolikusok is haltak meg vértanúhalállal másvallásúak kezétől. Emlékük felett is eljárt 300 esztendő. Hol a szobor? A protestáns gályarabok szobra áll: holott akkor legalább ugyanannyi katolikus vértanúnak, neves és névtelen hősöknek kellene szobrot emelni!”¹⁵

Láthatjuk tehát, hogy a címe szerint az objektív történeti igazság feltárására törekvő cikk nagyon is élénken kapcsolódott az aktuális történetpolitikai vitákhoz, és tulajdonképpen arra kívánta figyelmeztetni a politikai közvéleményt, hogy a katolikus közösség jogosan várja el saját érzékenységének és emlékezetpolitikai elvárásainak tiszteletben tartását. Nem tudunk arról, hogy Pehm írásának komolyabb következményei lettek volna, nem született rá például válasz-cikk. Egyértelmű azonban, hogy munkája jól illeszkedik a *Magyar Kultúra* korabeli protestánsellenes emlékezetpolitikai irányvonalába, ami 1928-ban az úgynevezett jezsuita-perrel, illetve 1933-ban az Országház előtt felállított Tisza István-szobrot támadó, Bangha Béla által írt névtelen cikk miatt indított bírósági eljárással érte el két legfontosabb csúcspontját.¹⁶

Pehm ugyanakkor továbbra is fontos igazodási pontot látott az egyháztörténelemben, és sok időt szentelt a 18. századi viszonyok tanulmányozásának. 1934 végén jelentette meg ötszáz oldalas monográfiáját Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora címmel. Pehm párhuzamot látott saját egyházszervező munkája és a 18. századi főpap tevékenysége között: „Az apátot lenyűgözte a hajdani püspök alakja, a »keményvezetésű vasember«, aki kuruc természettel is kevert harcos katolikus király(nő)hű pap, a magyar barokk lelkület mintaképe volt”.¹⁷

A nagyszabású monográfiával a *Magyar Kultúra* két írása is foglalkozott. Pákay Zsolt történész a teljes *A Veszprémi Egyházmegye Múltjából* című sorozatot méltatta, és elsősorban Pfeiffer János püspöki levéltáros munkáját dicsérte, aki a levéltár rendezésével,

¹⁵ PÉHM JÓZSEF: Mi az igazság a gályarabok ügyében? *Magyar Kultúra*, 1927. 4. sz. 171–173.

¹⁶ Ezekről részletesen lásd: KLESTENITZ, 2020. 304–319.

¹⁷ BALOGH, 2015. 109.

valamint a kutatóknak nyújtott sokirányú segítséggel jelentősen hozzájárult az egyházmegye múltjának tudományos feltárásához. Pehm könyve kapcsán kiemelte, hogy a protestáns egyháztörténet-írás korábban nem a legelőnyösebben ítélte meg Padányi személyét. E tényből következően is „kötelessége volt a katolikus történetírásnak, e hatalmas egyéniségű főpaprak, a küzdő Egyház leghatalmasabb emberének az igazi arcát megmutatni. Pehm munkájának az elolvasása után már nem a magyarokat és protestánsokat sanyargató főpapot látjuk benne, hanem az Egyházáért, az egyházmegyéjéért, a magyar fajtáért küzdő, fáradhatatlan, acélkeménységű egész embert. Az igazát mindenáron kiharcoló egyéniség volt. Öneki köszönhetjük, hogy a veszprémi egyházmegye újra katolikus lett.”¹⁸ Hasonlóan ítélte meg Pehm teljesítményét Szeberényi László zalagyömrői plébános is, aki nem sokkal Pákay cikkének megjelenése után önálló recenziót írt a kötetéről a *Magyar Kultúrába*. Szeberényi úgy látta, hogy a liberális történetírás korábban azért tartotta a 18. századot „a zsibbadtság, elenyedés és élettelenység világának, mert a pogány hódoltságból felszabadult nemzet java ekkor tér vissza a honalapító Árpád szent unokáinak Egyházába”. Pehm munkája viszont véleménye szerint Padányi életművének bemutatásával sikeresen újrarajzolta ezt a képet.¹⁹

A 18. századi katolikus megújulás Pehm generációja számára természetesen a régmúlt része volt, a 19. század végén lejátszódó egyházpolitikai küzdelmek története viszont még a közvetlen hatással rendelkező félmúlt részét alkotta. A zalaegerszegi apátplébános ezért is tarthatta 1938-ban különösen fontos történelempolitikai eseménynek a kérdéskört szigorúan katolikus szemszögből, de rendkívül nagyszabású és alapos forrásfeltáró munkára támaszkodva vizsgáló monográfia megjelenését. Pehm 1939-ben írt recenziót a *Magyar Kultúra* számára Salacz Gábor *A magyar kultúrharc története 1890–1985* című munkájáról, amelyben világossá tette, hogy a szaktudományos teljesítményt történelempolitikai, sőt aktuálpolitikai szempontok alapján vizsgálja: „Igényeltük is már, hogy a magyar történelem síkján a liberalizmus teljes arculata alapos kutatás alapján kialakuljon. Másrészt a zsidótörvény tárgyalása, az antiszemita hullám tornyosulása idején érdekelhet bennünket az államilag kitermelt filozsemitizmus virágkora; a felekezetrétküliség elindulása.” Salacz könyvét kifejezetten érdekesnek és élvezetesnek tartotta, és arra figyelmeztette olvasóit, hogy a 19. század végén lejátszódó eseménysor a jelen katolicizmusa számára is komoly tanulságokkal

¹⁸ PÁKAY ZSOLT: A veszprémi egyházmegye múltjából. In: *Magyar Kultúra*, 1938. 7. sz. 216.

¹⁹ SZEBERÉNYI LÁSZLÓ: Pehm József: A veszprémi egyházmegye múltjából. Padányi Bíró Márton veszprémi püspök élete és kora. Zrínyi-nyomda. Zalaegerszeg, 1934. In: *Magyar Kultúra*, 1934. 19. sz. 299–300.

szolgál, amelyekkel a kortárs közvélemény korábban még nem szembesült. Pehm szerint ugyanis az egyháznak minden történelmi korszakban védekeznie kell a külvilágból érkező befolyásolási kísérletekkel szemben, késznek kell lennie saját értékrendje megóvására. A 19. században a fő veszélyforrást a liberalizmus jelentette, amelynek egyes képviselői már a reformkori országgyűléseken elkezdték megkérdőjelezni a katolicizmus államvallás-jellegét. Salacz munkájából Pehm szerint egyértelműen kiderül: „1844-ben világosan állt a teendő a hivatottak előtt: katolikus sajtó, az új nemzedék vallásos nevelése, a politika katolikusabb irányvonalazása. De kevés történt! A negyvenes évek óta az Egyház a papok ügye.” A recenzens szerint a magyar katolicizmus a történelmi tapasztalatok ellenére elmulasztotta a megfelelő felkészülést, a belső modernizálást, ezért a 19. század végén teljesen felkészületlenül kellett volna szembeszállnia a liberális egyházpolitikai reformprogram híveivel. Hiába tett gróf Zichy Nándor támogatóival együtt hősiesnek ítélt erőfeszítéseket az ellenállás megszervezésére,²⁰ az összkép mégis azt mutatja, hogy 1890–1895-ben „a katolikusok lassúak, taktikai hibákat követnek el, szervezetek híján a hangjuk is gyenge, felvonulásuk részleges; ezzel szemben a kisebbségek fürgék, felszerelésük (sajtó, ingyenes tömegszállítás) eredményesebb; a jobb- és baloldalon a hang az övék.” Pehm úgy vélte, hogy az elkötelezett katolikusok következetes ellenzéki magatartását a következő évtizedek politikai eseményei utólag is igazolták. Értelmezése szerint ugyanis a keresztény világnézet magyarországi ellenfelei, „hogy a keresztény katolicizmust legyűrjék, ráhozták a zsidóságot a főrendiházra; sajtóját az Egyházra; egy új garnitúrát a forradalom és a kommün alatt, amelyet Zichy Nándor előre megjósolt, az államra. A lelki integritás szétzúzásával az ország széttépése is elérkezett.” Pehm a monográfiából azt is kiolvasta, hogy a 19. század végén az egyházpolitikai reformok sikerében a liberális korszellem mellett a protestantizmus is szerepet játszott, amelynek vezetői – elsősorban Szilágyi Dezső igazságügy-miniszter – „az állami érdekeket is csak protestáns szempontból tudták megítélni”. Kritikaként csupán azt fogalmazta meg, hogy Salacz munkájában nem mutatta be részletesen a vegyes házasságok 1918 utáni történetét, valamint úgy látta, hogy a plébániákon szolgáló klerikusok a mindennapok tapasztalatai alapján a történésznél jóval sötétebben ítélik meg azt a hatást, amit a polgári házasság bevezetése gyakorolt a hitéletre. Pehm szerint ugyanis ez jelentős mértékben felgyorsította a laicizálódási folyamatokat: „Szerte az országban félszázad alatt kialakult már egy külön »polgári« metszete az Egyháznak, és az nem élő ágat jelent a fán.

²⁰ Zichy szerepéről legújabban lásd: CSIBI NORBERT: „A magyarországi katolikusok Mózese”. Gróf Zichy Nándor (1829–1911). In: Petrás Éva (szerk.): A modern magyar katolikus politizálás arcképcsarnoka. Budapest, 2019. 9–32.

Nem is várhat az Egyház semmit azoktól, akik a dogmatikus kereszténység legyűréséből születtek; sőt az odisse, quem laeseris [gyűlölni azt, aki megbántott], ha valahol, nálunk eléggé érvényesül.”²¹

Pehm Józsefnek a *Magyar Kultúrában* közölt írásai, illetve az ő munkáiról megjelentetett recenziók tehát – mint cseppben a tenger – jól tükrözik a zalaegerszegi klerikus világ- és múltszemléletét, illetve a róluk alkotott katolikus recepciót. Akárcsak a nézeteinek alakulásában nagy szerepet játszó idősebb kortársa, a folyóirat szellemi atyja, Bangha Béla, ő is osztotta a Pius pápák korának jellegzetes felfogását: a katolikus egyházat „jól rendezett hadsereggént” képzelte el, amely hierarchikus rendben átfogja és megszerzezi a teljes katolikus társadalmat, képessé téve a híveket arra, hogy összetartó és öntudatos közösségként vegyék fel a harcot a külvilágból érkező kihívásokkal szemben.²² Az egyes egyének szintjén a katolikus értékek védelmét elsősorban a vallásos édesanyáktól várta, míg történelmi léptékben az olyan erőskezű és tette kész főpásztorokban találta meg a szerepmodellt, mint amilyen a 18. században Padányi Bíró Márton volt. Pehm saját közösségének tagjait igyekezett elhatárolni a többi felekezet tagjaitól, a protestánsokkal szemben pedig a hívek közéleti identitását az emlékezetpolitika eszközeivel is igyekezett erősíteni. Ezzel szintén illeszkedett Bangha Béla felfogásához, aki azonban 1937-től, élete utolsó éveiben eltávolodott addigi magatartásától. A jezsuita páter a felekezetközi kapcsolatokban is új utakat keresett azzal, hogy a protestánsok iránti megértés szükségességének hangoztatásával igyekezett megteremtteni a keresztény közösségeket fenyegető veszélyforrásokkal szembeni összefogás elvi alapjait. Ez sok katolikus kortárs számára kifejezetten meglepő fordulat volt, akik nehezen tudták megérteni Bangha „protestáns orientációjának” mozgatórugóit.²³ Mint Pehm 1939-es recenziója és az egyházpolitikai küzdelemről adott értelmezése jelzi, ezen az úton ekkor még ő sem tudta követni idősebb pályatársát.

²¹ PEHM JÓZSEF: Salacz Gábor: A magyar kultúrharc története. In: *Magyar Kultúra*, 1939. 7. sz. 217–218.

²² MOREL GYULA: Tekintély és szabadság a mai társadalomban és az egyházban. In: *Szolgálat*, 1970. 1. sz. 11.

²³ HATOS PÁL: „Világ keresztényei, egyesüljetek!” A keresztény unió dilemmái a két világháború közötti magyar katolicizmusban. In: *Kommentár*, 2007. 2. sz. 67–68.; KLESTENITZ, 2020. 354–362.